

אישים ודמויות שחייהם ופועלם הם חלק ממורשתנו

חייו ופועלו של הרב הראשי לדמשק הרב יעקב ענתבי זצ"ל

ה' תקפ"ז - ה' תר"ז 1787 - 1847

מאת: ד"ר אליעזר חפר-ענתבי*

זקני הרב יעקב ענתבי (1787-1847) זצ"ל, כיהן כרבה הראשי של העיר דמשק במשך שלושים שנה, במחצית הראשונה של המאה ה-19, ונשא בתואר הרשמי "חכם באשי" (הרב הראשי - בתורכית), הייתה זאת משרת נציג הקהילה היהודית בפני השלטונות העות'מאניים. הוא היה למצער, רבה הראשי של דמשק בזמן פרשת עלילת דמשק (1840). וכנזה היה הדמות היהודית במרכזה. דווחו המפורט על הפרשה לסיר משה מונטיפיורי בשנת 1841, שימש לימים מקור מרכזי לתיאור ולתיעוד הפרשה. במאמרי זה התכבדתי, כבן המשפחה, לספר מעט אודות דמות עתירת פעלים של שלושים שנות רבנות ראשית בדמשק

ד"ר אליעזר חפר-ענתבי

האב הקדום של אבות המשפחה. (ניתן לראות זאת מאילן היוחסין המצורף בזה, שר' יעקב היה אחיינו של הרב אברהם ענתבי גדול רבני ארם צובא, החכם באשי של העיר חלב משך 40 שנה). [2,3,4,5]

דמותו של ר' יעקב ענתבי והקשר שלי אליו

בילדותי הייתי קשור מאוד לסבי יעקב מרדכי ענתבי ז"ל, אשר נקרא על שמו של גיבור מאמר זה. קרוב הייתי אליו בנפשי וסמוך אליו במגוריו. בית ספרי עמד סמוך לחנות הגלנטריה הקטנה שהייתה לו בחיפה. בהפסקות הייתי רץ לחנותו למהר לראותו. בחופשים, ישבתי בחנותו לתרגל חשבון מהיר. כשבגרתי זכיתי שיכין אותי לעלייה לתורה לבר המצווה, ועמו עשיתי את צעדי הראשונים בהכרת הכתב העברי הספרדי העתיק "נוצ-אלם" (חצי קולמוס), כאשר פענח פיוטים עתיקים ממחברת קטנה בכתב יד, שנכתבה 150 שנה קודם לכן בידי סבו שלו, החכם יהודה שבתאי רפאל ענתבי זצ"ל.

מקור המשפחה וראשי הדורות

מקור המשפחה בעיירה "עין טאב" Ein-Tab "המעין הטוב" ומכאן שמה. העיירה ממוקמת במחוז "דיאר בקיר", בגבולה הדרומי של תורכיה סמוך לגבולה עם סוריה ושמה כיום "גאזי-אנ-טפ" Gazi-An-Tep הקידומת "גאזי" פירושה בתורכית "המנצח", נוספה לשם העיירה אחרי שכבשה התורכים העות'מאניים... הזיכרון המשפחתי, הקולקטיבי, שעבר במשפחתנו מאב לבנו, מדור לדור אינו מרחיק עד לתיעוד האבות הקדומים שהתגוררו ב"עין טאב", אלא עד כדי מרחק שני דורות משנת גירוש היהודים מספרד ב 1492 דהיינו, עד לר' רחמים ענתבי אשר נולד לפי המסרנים המשפחתיים בשנת 1554. שכנראה היה נכדם של המגורשים.

לפיכך, האבות הקדומים של המשפחה מקורם ממגורשי ספרד בשנת 1492. ר' רחמים ענתבי (1554-1627), הוא נצר לשרשרת המשפחה הקושרת אותנו למגורשי ספרד. הוא היה הראשון מרבני המשפחה אשר ירד מ"עינתאב" אל ארם צובא, היא חלב, והשתקע בה. ורק שם, בחלב, קיבל את הכינוי "ענתבי" כלומר = שמוצאו מ"עינתאב".

בני משפחותינו לדורותיהם היו תלמידי חכמים, למדנים, דעתנים, אוהבי ספר, ולימוד תורה והלכה, אשר העמידו דורות של חכמים, רבנים ומנהיגי קהילות יהודיות בחלב, דמשק, קחיר וארץ ישראל. אשר על כן, כהונת הרבנות הייתה נהוגה במשפחתנו והולידה דורות של רבנים. [1] ר' יעקב ענתבי הוא נכד נכדו (החימש) של ר' רחמים,

* נצר למשפחת ענתבי - רופא מומחה לבריאות הציבור (M.D.B.Sc.M.P.H), משרד הבריאות, מרצה בכיר במכללת עמק יזרעאל, החוג למנהל מערכות בריאות, זוכה פרס שר החינוך והתרבות ליוצרים בתרבות יהודית (1993). נכד נכדו של ר' יהודה שבתאי רפאל ענתבי, בן דודו של ר' יעקב ענתבי.

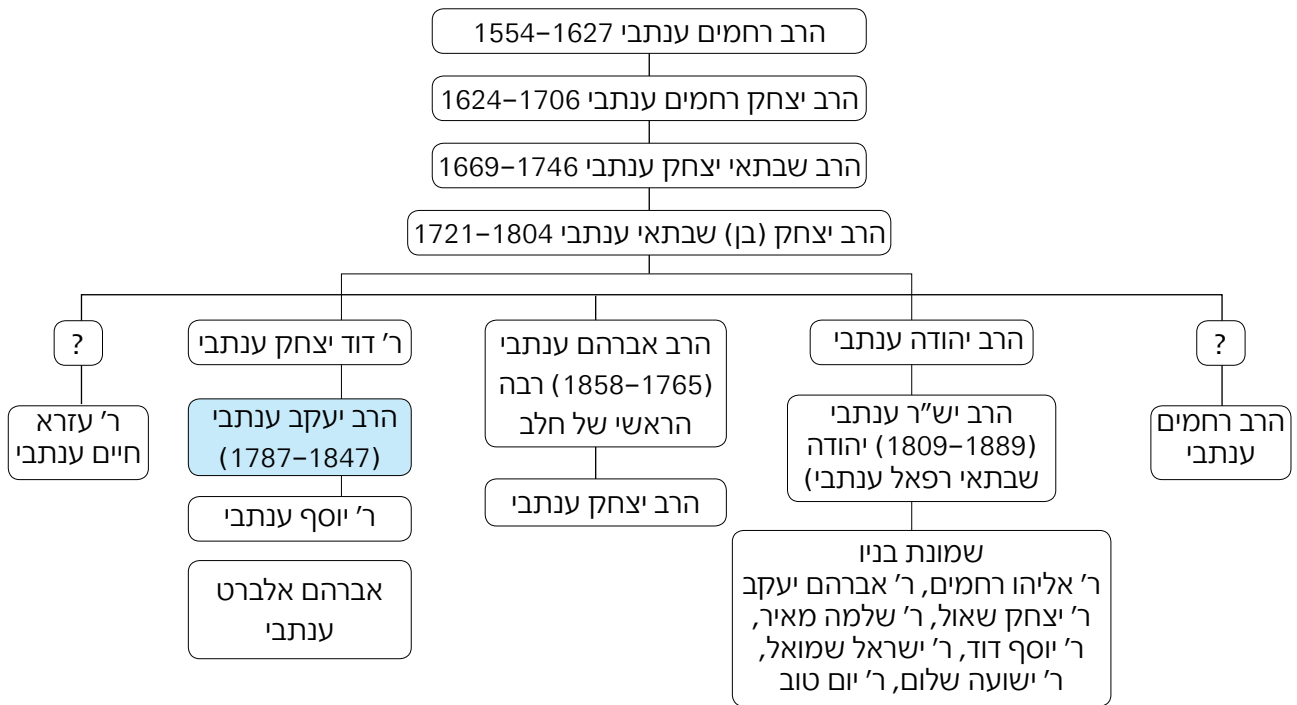
ציור שמן: ר' יעקב ענתבי בבית האסורים בדמשק

הצייר: דניאל מוריס אופנהיים. (1800-1882). התמונה צוירה בשנת 1851, 11 שנים אחר הפרשה, אולם היא דמיונית. אין בידינו פורטרט אמיתי של ר' יעקב ענתבי. בתמונה הוא נראה כבול בשלשלאות ברזל, ומתכוון לעימות הדתי שנכפה עליו מדי ערב, כאשר בכניסה לתאו ניצב כומר שעומד לקחת אותו לעימות. התמונה היא פיקטיבית כיוון שאנו יודעים שמצבו הגופני של ר' יעקב ענתבי בעת העינויים היה קשה ביותר. בתאריך 30.10.2005, נמכרה התמונה בבית המכירות הפומבי של סות'ביס בתל אביב במחיר פתיחה של 150,000 ליש"ט

משפחתו של ר' יעקב ענתבי

ר' יעקב ענתבי נולד בחלב בשנת 1787 [7] לאביו ר' דוד יצחק ענתבי והיה נכדו של הרב הגדול חכם יצחק שבתאי ענתבי. מעט מאוד ידוע לנו על ילדותו שלו, למעט העובדה שהיה לו לפחות אח נוסף שאת שמו איננו יודעים אשר חי בירושלים והיה מתלמידי ישיבת חברון. [8,9,6] לימים שודך לרעייתו מזל ["מזל-טוב"] [10], ועקר עמה לדמשק. מכיוון שדורות רבים של רבני משפחת ענתבי חיו באופן מסורתי בחלב, עולה השאלה, כיצד התגלגל ר' יעקב ענתבי לכאן לדמשק? ישנם הגורסים כי ייתכן שהדבר ארע בעקבות פניתם של ועד הקהילה בדמשק לרב אברהם ענתבי שהיה באותה תקופה רבה הראשי של חלב. באותה תקופה רבים מאוד מיהודי חלב, עברו לדמשק. [12,13,14,15]

באחת הפעמים התגאיתי בפניו על הישגי הגבוה בעבודה בהיסטוריה, נושאה היה "עלילת דם". להפתעתי עיין בה סבי בהתעמקות ואחר ששיבח אותי על ההישג שאל בעדינות, מדוע לא ציינתי בה את עלילת דמשק? עודי המום משאלתו ניגש לארונות הספרים הקטנה שהייתה דרך קבע בחנותו. בארונות שמר ספרים בני מאות שנים, והוציא משם ספר ישן ששמו "באור החיים" לר' חיים כפוס. באמצע הספר הצביע בפני על תעודה עתיקה, היא מכתבו של ר' יעקב ענתבי לשר משה מונטיפיורי משנת תר"א (1841), ובה מספר ר' יעקב בלשון כנה ומזעזעת את כל הקורות לו ולקהילתו באותה פרשה. [6] סבי, ביקש שאקח את הספר ואקרא בו. הוא גם הדריך אותי מעט על תוכנו ומבנהו. זמן קצר לאחר מכן נפטר, ואותי הותיר עם שאלות לרוב: "חבל על דאבדין דלא משתכחין".

אילו היוחסין של הדורות הקדומים במשפחת ענתבי - ד"ר אליעזר חפר ענתבי

הוא דבר עמם והשיבני: אלה רשעים ואתה רוצה להחזירם בתשובה בעל כורחם, וצעקו עלי ולא שמעו ממני...תלך אצל קרובי בַּחֲרֵי בָק, ותודיעו, ואני מסייער." [6]

כל אלו לא הרתיעו אותו מלהמשיך לכהן במשרת הרבנות הראשית בדמשק, שנים רבות, למעלה משלושים שנה.

הקשרים המשפחתיים של ר' יעקב ענתבי עם משפחת פרחי - מעשירי דמשק ועכו.

לר' יעקב ואשתו הרבנית מזל-טוב נולדו מספר ילדים, מרביתם בנות. שם הבכורה, כנראה, הייתה מִרְחָבָא ענתבי. בת נוספת הייתה להם, ונראה כי לבסוף זכו לבן זקונים - ר' משה חיים ענתבי, אשר נולד שנים ספורות בלבד לפני פרשת "עלילת הדם" שארעה ב-1840. ר' יעקב ענתבי נפטר בגיל צעיר יחסית, אך הותיר אחריו בן נוסף רך בשנים - יוסף ענתבי, שלימים שימש רב בקהיר (ראה להלן).

בעודה צעירה, מרחבא שודכה בדמשק, עוד לפני שנת הפרשה (1840), ליהודה "אצלן" פרחי, בנו של ה"מועלם" הגביר רפאל פרחי ונכדו של השר חיים פרחי, מי שהיה שר הכספים המוכשר של מושל עכו הפחה אחמד ג'זאר האכזר [16,17]. השידוך היה נכבד מאוד, והחתונה, נערכה ברוב הדר וכבוד.

בימי כהונתו של ר' יעקב ענתבי בדמשק, התחוללה במשפחת פרחי שערורייה גדולה - בעקבות מאבק הירושה שנתרה מכספי עזבונו של השר העשיר ר' חיים פרחי [16]. הויכוח ניטש בין בניו של השר פרחי ואחיו של המנוח מחלב. שערורייה זו העסיקה רבות והסעירה, בזמנו, את בתי הדין בכמה מהקהילות היהודיות הגדולות: דמשק,

מינויו של ר' יעקב ענתבי ל"חכם באשי" של העיר דמשק.

ר' יעקב ענתבי מגיע לדמשק בעת שנתפנתה משרת הרב הראשי של העיר עתיקת היומין. ניטש אז ויכוח גדול בין פרנסי הקהילה על כהונת הרב הראשי, כי תמיד עלתה השאלה מי ישלט בקהילה וגבירי הקהילה בעלי המאה רצו תמיד להיות הם בעלי הדעה והשררה.

רב שהוא עצמאי מבחינה כלכלית יהיה עצמאי גם מבחינה פוליטית ולא יהיה תלוי בהם, דבר שהיה זר לרוחם ולרצונם. באותו זמן, היה מועמד בולט ומועדף לעומתו. היה זה, הרב הגדול חיים ניסים אבולעפיא, שהיה אמיד, מבוגר, וגדול בתורה. אבל גבירי הקהילה, מפתיעים!!! הם מבכרים תחתיו אדם עני, חסר נסיון, נעדר סמכות שלטונית ועניו מאוד - בוחרים את ר' יעקב ענתבי. לא בשל ענוותנותו או למדנותו, אלא בשל רצונם שיהיה רב נתון למרותם מכוח העובדה שיהיה תלוי בהם לפרנסתו.

בשנת 1809 ר' יעקב ענתבי נבחר ומקבל את המינוי. אולם למרות התלות הכלכלית, להפתעתם המרה של פרנסי הקהילה הגבירים: הוא נשאר נאמן לעקרונותיו, לדין תורה והלכה - אף על פי שהם לא פסקו מלהתעמר בו, עד כדי הלנת שכרו. הם היו מלינים את שכרו שנים: הוא מעיד על כך במכתבו לשר סר משה מונטיפיורי משנת 1841 ומספר אודות האחים הררי, שלושה מגבירי קהילת דמשק כלהלן: "אלו הם שונאי, בשביל שהם אינם הולכים בדרכי השם, ואני מוכיחם, וראיה לזה שהם עיכבו מלתת לי הספקתי זה שתי שנים וחצי, ואני לווה בריבית ואוכל... וזה חודש וחצי שאני הלכתי לבית גְטָאָץ אל־בַּחֲרֵי (פקיד שלטון בכיר) והתחננתי לו, והודעתיו שאלו הם מעכבים מזונותי, ואז

מתבקש, להודות ברצח, להסגיר את הרוצחים ולאומר: איפה הגויות ומה עשו עמן? וכאן מתחיל, מאבק פיזי ומנטאלי של הרב ענתבי מול שוביו-מאשימיו. הוא עובר עינויים וייסורים קשים מאוד, שכוונו עליו יותר מכל אחד אחר מהעצורים מנכבדי הקהילה, במיוחד אליו, מתוך כוונה

הנזיר תומאסו מקליאנו, אשר נקרא בפי היהודים "באדרי תומא" (שיבוש ערבי של המילים האיטלקיות Padre Tommaso) לצידו משרתו אברהים אמרה, אשר נעלמו בפברואר 1840. היו עדויות היסטוריות שלנזיר ולמשרתו היה סכסוך קולני יום קודם להעלם עם אחד מסוחרי הסוסים שבשוק העיר העתיקה של דמשק והוא האיש שהרגם

לשבור את רוחו. המעלילים והחוקרים סברו שהוצאת הודאה שקרית מר' יעקב ענתבי תכתים את הקהילה כולה. אולם גם ר' יעקב, הבין היטב את המשמעות הנוראה הזו. ועל כן נאלץ לעבור את כל מערכת ייסורים שבן אנוש יתקשה לעמוד בהם.

מי היו המאשימים? האוכלוסייה הנוצרית. המושל אברהים פחה, שהיה נציג הממשל המצרי בראשות מוחמד עלי שבאותה תקופה שלט בסוריה. ובעיקר אנשי הקונסוליה הצרפתית שבראשם הקונסול הצרפתי ראתי מנטון, אשר ניהל בפועל את החקירה.

ר' יעקב ענתבי, יכול היה לעמוד, להסתדר עם הכל, למרות כל העינויים הקשים מנשוא. אבל התקשה מאוד להתמודד עם העובדה שאחד מן העצורים המעונים, הרב משה אבולעפיא (בנו של הרב חיים ניסים אבולעפיא), נעצר ולא יכול היה לעמוד בלחץ העינויים וכתוצאה מכך התאסלם. לאחר שעות של עינויים ביום, בשעות הלילה, בדיוואן של המושל ישבו ר' יעקב ענתבי העצור המיוסר והמעונה, ומולו המומר שהתאסלם זה עתה, משה אבולעפיא. המושל דורש מר' יעקב ענתבי הודאות על מה ש"המוסלמי החדש" הזה

ארם צובא, ירושלים, טבריה, תורכיה ועוד. בעל כורחו נגרר גם ר' יעקב ענתבי לפסוק במאבק חלוקת הירושה הזה – על אף אי נעימות שהייתה לו במעורבות זו – בייחוד, שבתו הייתה מחותנת לאחד הירששים המיועדים – על אף כל זאת, הוא פסק, ופסיקתו המלאה פורסמה בספר "באור החיים" לר' חיים כפוס.

עד כדי כך סערו הרוחות בפרשה זו, עד כי הויכוח לוהה בחרפות וגידופים נגד ר' יעקב ענתבי, ואף היו הלשנות עליו לשלטונות. כל אלו העכירו מאוד את רוחו, אולם הוא לא חת ולא ירא מפני הרדיפות וההלשנות נגדו ודן דין אמת לאמיתו וקיים בעצמו מצוות "לא תגורו מפני איש".

פסקי הדין השונים הנוגעים לפרשה זו, נדפסו גם בספר "חוקות חיים" לר' חיים פלאגי' (חלק חו"מ). הפרשה לוותה את ר' יעקב ענתבי גם אחר עקירתו מדמשק לירושלים. [7]

ר' יעקב ענתבי – בלב סערת פרשת "עלילת דמשק", 1840. *

על אף הקשיים האישיים והכלכליים שחווה משך שלושים שנות כהונתו בעיר, שיא ייסוריו נכוונו לו בסוף ימי כהונתו בעיר – בעקבות פרשת "עלילת דמשק" שפרצה בשנת 1840, ואשר לרוע גורלו, עמד במרכזה, כרב הראשי של הקהילה. לימים, עמידתו האמיצה כנגד העינויים הלא אנושיים בהם יוסר בתקופת מאסרו וחקירותיו האכזריות – המעלילים זיכו אותו בחייו לכינוי "הרב הקדוש והצדיק המפורסם" אחר שמסר עצמו על קדושת השם והיה נכון לסבול עינויים קשים ומרים ממוות במשך חודשים רבים, ולא להיכנע [6, 18, 19, 20].

אירוע זה, שארע באחרית ימי כהונתו בדמשק, הוא לדעת היסטוריונים רבים, **העלילה המפורסמת והחשובה ביותר בתולדות עם ישראל, לא רק בתולדות יהודי סוריה או יהודי המזרח התיכון, אלא גם בתולדות העם היהודי כולו. המרחיקים לכת אף רואים בפרשה זו עצמה, הצעד הראשון לקראת חידוש הלאומיות היהודית המודרנית בעת החדשה.**

מספרים שב 5 בפברואר 1840 נזיר סיציליאני איטלקי, נזיר קאפוצ'יני האב באדרה תומאסיו, שוטט ברחובות דמשק, למטרה מסוימת, ונעלם. משרתו אברהים אמרה הלך לחפש אחריו וגם הוא נעלם. מכיוון שאמרו שהוא נראה לאחרונה ברובע היהודי, פשטה השמועה שהיהודים בעצם הם שרצחו אותם, וכך הגיעה השמועה למניעים של רצח לא רק על בסיס אישי אלא על רקע פולחני דתי.

בתקופה זו, חודש פברואר, בסביבות חג פורים, חודש – חודשיים לפני חג פסח, מועלית טענה שהיהודים נוהגים לשחוט נוצרי לפני הפסח כדי להשתמש בדמו לשם הכנת מצה שמורה, דווקא את המצה שאוכלים בלילי פסחים.

היו נסיבות פוליטיות מורכבות שאפשרו את עלייתה והתפשטותה של העלילה הזו. ר' יעקב ענתבי כראש הדתי של הקהילה, נעצר יחד עם עוד מספר תלמידי חכמים והוא

* ראה "מכאן ומשם מס' 6

אדולף כרמייה. מצרפת

(יצויין כי דיווחו של ר' יעקב ענתבי למשה מונטיפיורי על אודות הפרשה מהווה בסיס חשוב למדענים והיסטוריונים החוקרים פרשה זו עד היום מ.ש.)

כל בכירי היהודים בארצותיהם נחלצים לטובת העניין – משפחות רוטשילד באוסטריה ובגרמניה, עו"ד שלמה מונק ואדולף כרמייה בצרפת, ד"ר אליעזר הלוי וסר משה מונטיפיורי בבריטניה, הפקוא"מ בהולנד יהודי ארה"ב ועוד. לבסוף המשלחת בראשותו של השר משה מונטיפיורי מצליחה להשפיע על השליט מוחמד עלי במצרים, שיורה לכפיפו בדמשק, אבראהים פחה לעצור הכל ולשחרר את היהודים לחופשי. [21, 22, 23] צו השחרור הגיע בראשית ספטמבר. ר' יעקב ענתבי היה אסיר תודה, וכתב דוח ארוך על הפרשה. דוח שכעבור מאה וחמישים שנה, סבי יעקב מרדכי ענתבי בחנותו הקטנה בחיפה, יציגו בפני (ראה לעיל).

עם שחרורו מבית הכלא בדמשק, בחודש ספטמבר והצלתו החליט ר' יעקב לעזוב את דמשק ולעלות לירושלים (1841), לבלות בה את שארית ימיו בקדושה ובטהרה. הוא ארז מיטלטליו ועקר עם משפחתו במסע ארוך לארץ ישראל שיעדו ירושלים. (ראה להלן עמוד 21)

בדרכו עלה דרך כל קברי הצדיקים בארץ ישראל והתפלל ברכת הגומל, וברכת "מי שברך" למשה מונטיפיורי ורעייתו יהודית. כך הוא הגיע כמובן בדרכו גם לצפת ובה פגש בבן דודו – החכם יהודה שבתאי רפאל ענתבי זצ"ל, שם מסר לו את עותק מכתבו ל משה מונטיפיורי. כך סיפורו של הרב הגדול, הצדיק והקדוש הלך והתגלגל עם הדורות עד אלי, הצעיר לבית יעקב [6]

בעת שהייתו הקצרה יחסית בצפת שיקם את חורבות בית הכנסת "אלשיך" (אשר היה ידוע לימים כבית הכנסת "סטמבוליה" ע"ש יוצאי תורכיה שנהגו להתפלל בו), ושמו חרות באבן הראשה של בית הכנסת עד היום. שם גם השיא את אחת בנותיו למשפחת הלוי הצפתית.

השר סיר משה מונטיפיורי מבריטניה

ששמו עכשיו הומר למוחמד אפנדי, "אומר שזה המנהג הסודי שלכם."

בויכוח פומבי בנוסח ימי הביניים טוען אותו משה אבולעפיא, שהיהודים הפשוטים, רוב העם, אינם יודעים שהם אוכלים מצה עם דם, שזהו סוד שעובר רק בין הרבנים הראשיים וגבירי הקהל. כלומר זה סוד גם בתוך החברה היהודית, ולכן גם אני, משה, כתלמיד חכם יודע את זאת.

משיב לו ר' יעקב ענתבי, "...אז אם כך גם אביך הרב חנ"א (חיים ניסים אבולעפיא), יודע מהעניין הזה? אז כיצד אתה מאשים? האם כך נוהגים גם בביתכם?" עונה לו משה אבולעפיא "באבא שלי אל תעסוק, אני כבר דאגתי שיקבל הגנה מראש, אבל אתה זה שעמדת בראש הרוצחים אתה ביקשת שאביא לך בקבוקים עם דם והנחית אותנו כיצד לנהוג בהם..."

אף על פי שהשלטונות בדמשק סגרו את העיר, בכדי למנוע כל התערבות בחקירה. עניין העלילה מודלף ומגיע לאירופה על ידי יהודים מדמשק שיוצאים לשם מחופשים, כדי שלא יתפשו ויעצרו אותם. הם מגיעים לחלב, ושם נפגשים עם הרב הראשי של הקהילה אברהם ענתבי (החכם באשי שם באותה עת). דודו של ר' יעקב, אשר מוציא את הידיעות לקהילות ישראל בגולה. הם נפגשים גם עם קונסולים יהודים אירופאים לבית משפחת פיג'וטו שישבו בחלב, ודרכם הם מעבירים ידיעות לאירופה, על הנעשה בדמשק.

יהדות מערב אירופה מתעוררת לסייע במה שקורה במזרח התיכון, וזהו למעשה מהפך. כי עד לאותה תקופה, לא התעניינו מה קורה ליהודי המזרח התיכון, להיפך, מה שעניין אותם זה להיות אזרחים לדוגמא ולהיטמע באוכלוסיה ובתרבות המקומיים להיות צרפתיים למופת, גרמנים למופת – בני דת משה וכו', והנה פתאום היהודים האירופים, פוחדים שגם נגדם בהמשך יעלו עלילות דם שכאלה ואחרות. לכן מתחדשת כאן לראשונה בהיסטוריה סולידאריות יהודית בינלאומית אשר לא נראתה מעולם. מנקודה זו מתחיל שוב איחודו של עם ישראל בתקופה המודרנית.

יהודי מיוסר בפרשת
דמשק, איור 1841

תמונתו של יהודי מעונה בפרשת דמשק (צייר אלמוני) האיור משנת 1841.

קווים לדמותו הציבורית בדמשק

“נאה דורש - נאה מקיים”: סגנון דיינות המחמירה לבני קהילתו

בימי משרתו של ר' יעקב ענתבי כ “חכם באשי”, רבה הראשי של דמשק, הגיע לעיר יהודי אחד מרוסיה אשר משלח ידו היה - סָפֵר. התיישב בעיר והחל עובד למחייתו.

ראוי לכתר זעיר ולספר כי בקהילות יהודי ספרד בכלל ובקרב יהודי סוריה בפרט היו מחמירים מאוד בדברי רבנים ולא העזו להמרות פיהם. אולם, אותה עת, באירופה הדרדר מעמדם של הרבנים ודבריהם היו לעיתים, לצנינים בעיני חלק מצאן מרעיתם. ובחזרה לסיפורנו:

הספר היהודי החדש בק"ק דמשק, נוהג היה לעשות זקנם של באי חנותו כמיטב האופנה האירופית. וכדרכו שם גילח את זקנם בתער. דבר שעל פי ההלכה היה אסור בתכלית האיסור. (למותר להזכיר כי יהודי דמשק דאז - היו קהילה מסורתית אדוקה מאוד). שמע הרב ענתבי על כך ושלה את שמשו שיזמן את הספר אליו. אולם הספר התעלם מההזמנה, המשיך במלאכתו כהרגלו, ולא ראה חובה לעצמו לכבד את הזמנת הרב הראשי של דמשק, כשם שנהגו הוא וחבריו בארץ מוצאו. בקיצור, לא שעה לבקשה.

ושוב שלח הרב את שמשו אל הספר והפעם עם אזהרה חוזרת ובה מסר: "...אם לא תגיע תוך שלוש שעות לביתי ותפסיק ממנהגך להעלות תער על זקנם של בני קהילתו מחצי היום בשעה 12:00 תקיז דמך".

הגיע שמשו של הרב אל חנות הספר והעביר לו שוב את המסר, הלה המשיך בשלו וזלזל באזהרת הרב. והנה בשעה 12:00 נדהמו לקוחותיו לראות כיצד הוא מתמוטט ונופל ארצה באמצע עבודת הספרות, נופל ושותר דם. תיארו גם שכל אבריו הפנימיים דממו למוות. . .

כעבור חצי שנה הגיע לדמשק ספר יהודי מצרפת, גם הוא ומנהגי התספורת שהיו נהוגים עמו מארץ מוצאו - מגלח זקנם ופאותיהם של לקוחותיו כקודמו בתער ולא כנדרש במספריים. שמע ר' ענתבי ושלה אליו את שמשו.

הפעם הגיע אל הספר הצרפתי דבר הסיפור הנורא אודות אחריתו של קודמו מרוסיה, הוא נבהל לשמע האזהרה והחליט שלא להסתבך. הגיע חיש מהר אל הרב אשר הוכיחו על מעשיו ודרש ממנו לנהוג על פי מנהגי המקום הנהוגים על פי דיני ישראל. הספר הצרפתי יצא ממנו בהול מאוד, וכששאלו אותו על המפגש עם הרב סיפר בחיל ורעדה, שנבהל מאוד מדמותו של הרב אשר היה עטור קדושה וחזותו הרתיעתהו עד מאוד.

מאותה עת כיבד את הוראתו של הרב וחדל מדרכיו.

חלפו השנים ולעת שנפטר הרב בירושלים דיברו הכל בשבח גדולתו. רק אז גילתה רעייתו הרבנית מזל-טוב, את אשר לא העזה לספר בימיו. שהרב, נוהג היה לצום בתקופת ימי השוב"בים במשך 6 ימים רצופים. היא אף פירטה שביום שבת היה הרב, אוכל שלוש סעודות, שמצווה היה לאוכלן,

לכולי עלמא מכמה מעשים שעברו עליו בידי תורה: ומעולם לא נשא פני עשיר במשפט כלל ועיקר. דבר זה גלוי לכל יושבי זו הארץ בלתי שום ספק והוחזק לדין נאמן ואמיתי ככל הצורך. ואם ליראה, כל שהיא תפארת חכמים, כמו שכתוב, ראשית חכמה יראת ה'..."

ר' יעקב ענתבי הרב הראשי לדמשק, היה גם מקובל. ונוהג היה בקרב מקובלים תלמידי חכמים בדמשק, לכוון בברכת האילנות לתקן את הנשמות המגולגלות שם ואת ניצוצות הקדושה. "מעשה ברבי יעקב, כשהיה הרב הראשי בעיר, שהלכו הוא ומקובלים נוספים וברכו בגינה אחת ברכת האילנות עם כוונות. והנה כשבאו לשנה הבאה לאותה הגינה לברך, אמר להם בעל הבית, די עד כאן, אני לא מסכים שתברכו יותר במקום זה. שאלוהו – ומדוע אתה לא רוצה לזכות את הרבים? אמר להם: כי בשנה שעברה, אחר שברכתם – כל העצים התייבשו, שכל ניצוצות הקדושה שהיו, נמשכו ותוקנו על ידי ברכתכם, והעצים – התייבשו..." [2]

שיבתו לירושלים בערוב ימי

בהגיעו לירושלים – נתקבל ר' יעקב ענתבי בכבוד מלכים ע"י הראשון לציון הרב אברהם חיים גאגין, שיצא את העיר לקבל פניו.

ר' דוד לאניאדו בספרו [7] "לקדושים אשר באר"ץ" מספר לנו על קבלת הפנים שנעשתה לר' יעקב ענתבי בהגיעו לירושלים:

"ושמעתי מחכם זקן ממשפחת ענתבי (שסיפר) שקודם שהגיע רבי יעקב ענתבי לירושלים, חלם הרב הראשון לציון, הרב אג"ן (אברהם חיים גאגין) בחלומו שאמרו לו: יעקב אבינו בא לירושלים ואתה שוכב על מטתך? ולא ידע הראשון לציון מה החלום ומה פתרונו. השכים בבוקר והלך לבית המדרש לשיבה ואמר לחכמים: 'בלילה הזה הראוני בחלומי שיעקב אבינו עולה לירושלים ולא ידעתי מה החלום ומה פתרונו'. אז ענה לו חכם אחד מחכמי השיבה, 'זה פתרונו של חלומך: שמעתי שהרב החסיד הקדוש, ר' יעקב ענתבי, שנתייטר ביסורים קשים ומרים בעלילת הדם של הממזר הארור הרשע באדרי תומא הנבל, בא כעת לירושלים...".

ואז נתאספו הראשון לציון והרבנים כולם ויצאו לקראתו וכשנתראו פנים אל פנים נתחבקו ונתנשקו יחד באהבה ובידידות רבה, וכשנפגשו, ירד הרב אג"ן מחמו, פשט את מצנפת הראשון לציון שלו להלבישה לראשו של ר' יעקב ענתבי. השתחווה לפני ר' יעקב ענתבי ואמר לו בלשון התלמוד: " אילו היו מכים ומייסרים את חנניה מישאל ועזריה, היו משתחווים לצלם בבבל בשעתם. אדם יכול למסור נפשו על קידוש השם למיתה, אבל ייסורים קשים ועינויים מעבירים אותו על דעתו. והרי אתה, רבי יעקב ענתבי, מי כמוך שעמדת בייסורין ולא נתפתית" ור' יעקב העניו, לא רצה בשום אופן ללבשה, ואמר לו "חס

ובצאת השבת אוכל סעודת "מלווה מלכה" מפאת כבוד המלכה. אולם כאן לאחר ההבדלה היה טועם רק כזית, ופוחת בצומו באופן רצוף במשך ששה ימים. ודאי ישאל הקורא האם לא מיחתה אשת הרב בפני ח' ענתבי על דרכו שמא יפגע בבריאותו, ועל כך נאמר "אשתו של אדם כגופו" קשורה אליו בנשמתה ומבינה לרוחו ולמעשיו ועל כן כיבדה את רצונו ...

משל למה הדבר דומה, ליחסו של הלל הזקן אל גופו, עד כדי כך היה מגדיל את יחסו אל גדולת הנפש שכאשר נתפנה מלימודיו לאכול היה נוהג לומר "שהולך להאכיל את העלובה" וכוונתו לגופו העלוב. היום לצערינו בחברה המודרנית מתעניינים הצעירים בגוף ובחומר ולא בנפש [1].

ר' יעקב – פוסק וגדול בתורה

כששימש ר' יעקב ככהונתו הרמה בדמשק עסק בין השאר, גם בתורה ובהלכות וקבע פסיקות והלכות מתוך התעמקות והבנה רבות:

אחת מתשובותיו הובאה בספר "מור ואוהלות" לדודו רבי אברהם ענתבי. תשובה זו נכתבה בדמשק מיום א"ך מנחם קצ"ט (ת"קצ"ט) וחותרם ר' יעקב ברמז לחייו הכלכליים הקשים ומצוקותיו: "המר ונאנח בתוך לבי הצעיר יעקב ענתבי ס"ט". בתשובה זאת מספר ר' יעקב בין היתר על שנות רבנותו בדמשק בזו הלשון: "זאת אודיע כי זה לי שלושים שנה אני מטפל בדינים ודנים לפני דיינים שהיו רבני מתא במעשים רבים פה דמשק..."

על גדולתו בתורה של ר' יעקב מעידה העובדה כי דודו אותו "ראש על אר"ץ רבה", שלח לפניו שאלה לחוות דעתו להלכה משאלות שהובאו לפניו (מר ואוהלות שאלה י"ב), בספר "פועל צדק" לר' אברהם דיין, הובאה גם כן תשובתו בדיון מורדת.

ר' יעקב התכתב בקביעות עם הרב הראשי של ירושלים הרב רפאל יוסף חזן אשר תמך ואישר את פסיקותיו. ישנן מספר שאלות ותשובות (שו"ת) שלו אשר לא פורסמו ונשארו בכתובים חיצוניים (מס' 403 באוסף בניהו, מכון בן צבי).

על דמותו ואישיותו הישרה כרב ראשי ואב בית דין בדמשק מעיד הרב ר' משה חזן מבית דינו של הראשון לציון – ר' אברהם חיים גאגין בספר "אביר יעקב": "... אדם גדול כזה (ר' יעקב ענתבי), מלבד שנודע ומפורסם היה שהוא אדם גדול בתורה ודיין הוא ונחית לעומקא דדינא (יורד לעומק הדין) כידוע מימות הגאון מורי זקני ז"ל בעל "חקרי לב", אשר סמך שתי ידיו בכל חוקותיו ומשפטיו, ויקם עדות בי עקב, ויקרא לפניו אבר"ך. ומאותו זמן ועד עתה דן ידיו עמו, ותהי המשרה (כהונת הרבנות הראשית) על שכמו לרעות ביעקב עמו, וירעם בתום לבבו, ביושר ובכושר. אשר לא ישא פנים לזקן ונער לא יחון, אם דל ואם עשיר כנודע

פעילותו הציבורית בשנותיו האחרונות בירושלים.

את שנותיו האחרונות חי ר' יעקב ענתבי עם משפחתו בירושלים, ושם פעל במרץ בקביעת הלכות, פסקים ותשובות לשאלות בעניינים שונים שהופנו אליו. סיפור אותו סכסוך שעוריייתי בין בני משפחת פרחי עדיין העסיקו, גם שלא היה מעוניין בכך, שכן בשל המעמד הנכבד שקנתה לה אישיותו, החליטו כל קבוצות הרבנים הניציות לשמוע את חוות דעתו ופסיקתו שלו בסוגיה. הוא כתב הסכמות על כמה ספרים שנדפסו בירושלים, בין השאר על ספר "מועדי ה'" וקריאי קדש" בהוצאת הרב ישראל ב"ק [33] המדפיס הירושלמי הראשון בארץ ישראל.

הוא חיבר גם הקדמה לספר "חבת ירושלים" לר' חיים הלוי הורוויץ. ספר זה נדפס בדפוס הירושלמי הראשון של ארץ ישראל - בית הדפוס של ר' ישראל ב"ק. הוא הוזמן והתכבד להיות עד בכל החתונות הנכבדות של ירושלים, (כשם שחתם על כתובות בעבר בדמשק, כשכיהן כרב ראשי מתאריך כ"ט סיוון ת"קע"ו של בנימין ב"ר יעקב פרחי מדמשק ושם הוא חתום יחד עם הרב יוסף דוד אבולעפיה). [33]

ר' יעקב ענתבי אהב את ירושלים ואת שהייתו בה, וכך מספר אליעזר ריבלין [4] אודות תקופה חייו זו: "...ומכל זה (מכל התשובות והפסקים שפרסם) נראה עוז אהבתו וחובתו לציון וירושלם.

ונזכר (ר' יעקב ענתבי) פעמים אחדות במכתבים שבין פקוא"מ (הפקידים והאמרכלים של אמסטרדם) והרב האג"ן (הראשון לציון אברהם חיים גאגין)... הרב יעקב ענתבי עמד ביחסים קרובים עם חכמי האשכנזים ואת בתו השיא לאשכנזי הר"ר שמואל עקיבא (לפי "זכרון לחובבים הראשונים" חוב' עמ' 14)

ר' יעקב ענתבי היה נוקט חיבה לכל תושביה של ירושלים ולא הפלה בין גדולי עם לפשוטיו בין גוי ליהודי ובין ספרדים לאשכנזים. היפוכו של דבר - הוא היה מיווד עם הרבנים האשכנזים. על ידידות זו היה מספר ר' אליהו מרדכי אייזנשטיין, סופרו ונאמנו של רבה של ירושלים הגאון ר' שמואל סלאנט, "...שאהבת נפש ממש הייתה בין ר' יעקב ענתבי ור' משה מגיד, מנהל עדת הפרושים, והייתה אהבתם עד כדי שלא נפרדו גם במותם ונפטרו בחדש אחד, בזה אחרי זה".

אחד מידידיו ומוקיריו האשכנזים היה ר' חיים בן דבריש הורוביץ, ששם לו למטרה לפרסם בספר אחד את כל פנינות היקר של הארץ וגלילותיה - המקומות הקדושים וקברי אבות, אמהות, תנאים ורבנים אשר את מקום מנוחתם, מעלתם וחבתם פרסם באגודה אחת. לספרו קרא "חיבת ירושלים". ר' הורוביץ לא יכול היה להמנע מתיאור גלילות

וחלילה, די לי, עמי הייתה מצנפת כהונת הרב הראשי ושלחתי (ויתרתי עליה). ברוך השם יצאתי ידי חובתי עם הרבנות והצבור. נכנסתי בשלום ויצאתי בשלום, ובאתי הנה לעבוד את ה' בישוב הדעת ובישוב טוב בירושלים בהשקט ובטח. ומי שאמר לעולמו די, הוא יאמר לצרותינו די. עכשיו אני פטור מעול הציבור בשמים ובארץ, אכלתי, לקיתי ושילמתי. גבר עלי חסדו שזכיתי לבא לירושלים לחטול" אמן כן יהי רצון..."

קיבוץ גלויות, החל כנראה עוד במאה ה-19

כעבור מספר שנים, אחר עליית המשפחה לירושלים, שודכה הבת הצעירה. רבי יעקב ענתבי אשר עמד ביחסים קרובים מאוד עם חכמי האשכנזים, השיא את בתו הצעירה, לרב אשכנזי הר"ר שמואל עקיבא [9, 21]. בכל שנות ישיבתו בירושלים נחשב לאחד מגדולי רבניה של העיר. בשנת 1847, כאשר גילו קרב לשישים, כרעה אשתו מזל טוב ללדת בפעם הרביעית. גופו החלש של ר' יעקב ענתבי, שסבל עינויים קשים ומרים לא עמד לו והוא החזיר את נשמתו לבורא. הרך הנולד, ר' יוסף ענתבי לא הכיר את אביו.

כעבור שנים עבר הבן ר' יוסף ענתבי להתגורר בקהיר. שם הוא נישא לבת דודו, אסתר. [25] לר' יוסף ולאסתר נולדו חמישה ילדים, נכדים לר' יעקב אשר לא זכו להכיר את סבם המפורסם וגדלו בדמשק ובמצרים. בנם השני אברהם אלברט ענתבי (1869-1939), נכדו של ר' יעקב, זכה לפרסום בשל פועליו הרבים לבנייתה ולישובה של הארץ. אלברט חי גם הוא תקופה מסוימת של חייו בדמשק. הוא הוסמך להוראה על ידי חברת אליאנס (כי"ח), לאחר מכן שימש כנציגה של אליאנס בארץ ישראל, נציג יק"א ומנהל ביה"ס המקצועי הראשון בירושלים. הוא היה מיווד עם מאיר דיזינגוף, עם אברהם אלמאלח, ועוד בכל הזדמנות שיכול היה ציין בגאווה כי הוא נכדו של ר' יעקב ענתבי גיבור פרשת עלילת דמשק [26].

בזכות קרבתו לראשי השלטון התורכי השיג הקלות מרשימות עבור הישוב וראשיו: בזכות ידידותו עם ג'מאל פחה, המושל התורכי, הצליח לבטל את פקודת הגירוש וגזר דין התליה, שהוציא הפחה לראשי הציונים: דוד בן גוריון, מנחם שיינקין, יהודה גרזובסקי, יעקב שלוש, אברהם אלמאליח, מאיר דיזינגוף, מנשה מאירוביץ וד"ר חיים בוגרשוב. [27, 28, 29]

ולסיום עוד קשר מעניין - היה זה אלברט ענתבי אשר הצליח לשדך בין אהבת איתמר בן אב"י (אליעזר בן יהודה) האשכנזי לבין לאה אבו שדיד, הספרדייה המיוחסת. לאחר סירוב משפחתה, אשר ארך שלוש שנים. [30]

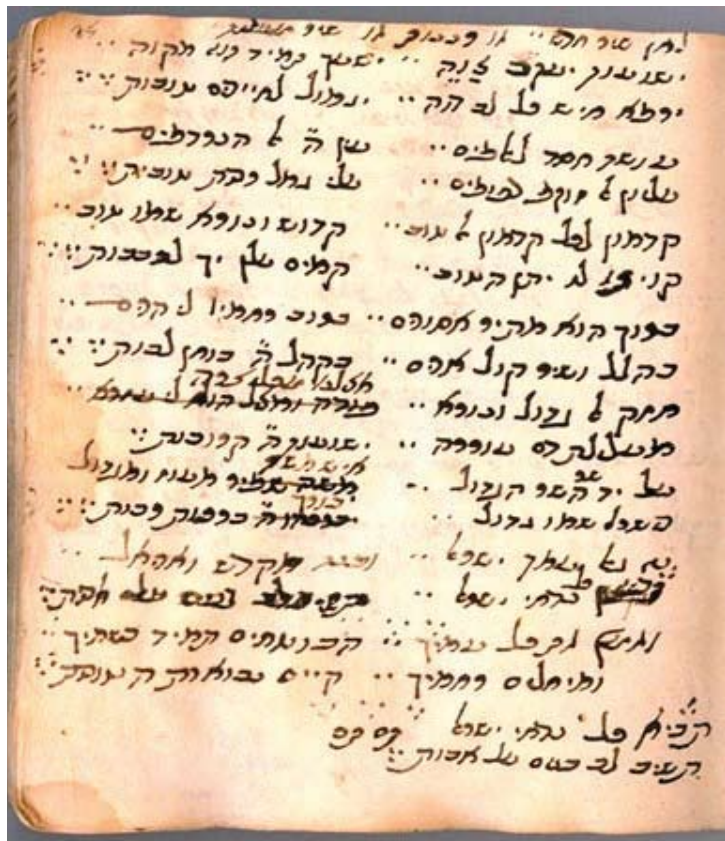
בתוכנו ולקבל את הסכמתו לפרסום הספר. ר' יעקב עשה זאת בחפץ לב, וכתב המלצה מליצית ורחבת לב למבקשו. בשנת תר"ד (1844), נדפס הספר "חבת ירושלם" בבית הדפוס העברי הראשון בארץ של ר' ישראל ב"ק ומיוזמת ותמיכת משה ויהודית הלא הם סיר משה מונטיפיורי ורעייתו.

נוסף לכך הותקנה לספר כריכה מהודרת במיוחד: בגון ורדרד ומרופד, מעוטר בפס מסגרת מזהב מסולסל, לאות תודה והערכה, נתן מחברו חיים בן דברישי הורוביץ כמה עותקים לר' יעקב, והוא לקחם בתודה ורשם בשולי העמוד שבו נזכרה הפרשה העגומה שבה היה מעורב, כמה מילים אך בצניעות רבה: "בחדש שבט הייתי סגור ומסוגר...". ולימים, לאחר שהיה משתדל ר' יעקב למען מטרות נעלות אצל גבירים ושועי ארץ לתיקון בתי כנסת ולבניין קהילת ישראל, שאין הקומוץ לעולם משביע את הארץ, היה מודה להם ומוסר עותק של ספר זה החתום בכתב ידו. ■

המקומות הקדושים בארץ לתאר את דמשק, ואת הפרשה הנוראה שארעה שם ארבע שנים קודם לכן, וכך כתב בספרו:

"בחדש שנים עשר הוא חדש אדר בשנת ובהגיע תר העלילו הגוים הערלים (הנוצרים א.ח.) תושבי העיר היא על אחינו היהודים, אשר הרגו איש אחד מהם (אשר נאבד מאתם), באמרם שצריכים דמו לחג המצות. ויתפסו את כל אחינו בני ישראל בבית האסורים, וישפכו חמתם עליהם, ויכו אותם מכות אכזריות, מדי יום ביום, עד שכמה אנשים מתו מן ההכאות הרבים ההם וימסרו נפשם על קדושת שמו יתברך. ובפרט להרב הגדול הצדיק כבוד מורינו הרב יעקב ענתבי הי"ו (אז הוא היה עדיין חי מ.ש.) האב בית דין דשאם (דמשק מ.ש.), אשר הכוהו ועינו אותו בעינויים קשים ומרים מדי יום ביומו לערך ששים יום אשר תקצר היריעה מהכיל לספר גודל היסורים והעינויים שעשו לו. למען יודה להם על השקר שאחינו בני ישראל צריכים לדם בפסח. וברוך הנותן ליעף כח, אשר נתן לו כח לסבול עול הצרות והייסורים שעשו לו למען כבוד שמו יתברך..."

לאחר שסיים את כתיבת הספר, ביקש מגיבורה החדש של העיר ירושלים, ר' יעקב ענתבי שיואיל לעיין בספר לבדוק

צילום פיוט שנכתב בכתב ידו של ר' יעקב ענתבי, (המקור ברשות מר אלי זייתוני מחולון) בפיוט זה, מודה ר' יעקב על שחרורו מבית האסורים של דמשק, ומציין את עזרתו של מונטיפיורי במילים: "מצילנו מכל צרה מעלילת דם עוררה, ישועות ה' קרובות על ידי השר הגדול, איש משה מעוז ומגדול".

ביבליוגרפיה לחלק א'

- [14] פוזילוב גיורא, גדולי רבני סוריה והלבנון, ה'תשנ"ה, הוצאת משרד החינוך התרבות והספורט – מנהל החינוך הדתי, ירושלים, עמ' 112-127.
- [15] הראל ירון, ספרי אר"ץ – הספרות התורנית של חכמי ארם צובה, תשנ"ז, מכון בן צבי – מרכז מורשת אר"ץ, ירושלים.
- [16] שוחטמן, אליאב, "הירצחו של ה'שר' חיים פרחי בעכו ופרשת עזבונו" (אסופות), תשנ"ב (עמ' קסא-רי).
- [17] "Les Fleurs de l'Orient : The Genealogy Site" כפי שהופיע באתר האינטרנט
HYPERLINK "http://www.farhi.org/genealogy/getperson.php?personID=I65274&tree=Farhi" http://www.farhi.org/genealogy/getperson.php?personID=I65274&tree=Farhi ; 29/8/06
- [18] אלחאליל אברהם, תעודה מקורית חשובה על עלילת הדם בדמשק, מזרח ומערב, תרפ"ט, עמ' 34-47.
- [19] מכתבו של ר' יעקב ענתבי למונטיפיורי גרסה מורחבת – כתב יד (רש"י) בספריית אליאנס בפאריס. Bibliothèque de l'Alliance Israélite Universelle (Paris), Manuscript Ms285H
Copie... du Récit... fait par Monsieur ANTEBI... petit fils" du rabbin... Jacob ANTEBI... a l'affaire"; "Monsieur Albert Antebi, Impasse de Malte 3, CHALONS-sur-Marne, France
(הספרייה הלאומית י', מחלקת המזעורים ס' 3294).
- [20] חיים יהודה ענתבי, סיכום הפרשה ותיאור השתלשלות העניינים "אביר יעקב", בתוך כפוסי חיים, באור החיים ירושלים, 1929, עמ' 209-211 (עמ' א-ב).
- [21] ריבלין, יוסף יואל, עלילת דמשק, מחניים, גליון קי"א, תשרי – חשון תשכ"ז.
- [22] Frankel Jonathan, The Damascus Affair "Ritual Murder" Politics, and the Jews in 1840, Cambridge University Press, 1997
- [23] קוטיק מ., עלילת דמשק, בתוך: משפט עלילה פרשה, 1990 מלוא עמ' 146-262.
- [24] פרומקין, אריה ליב, ספר תולדות חכמי ירושלים, משנת ה"א ור"ן ליצירה ועד ה"א ות"ל ליצירה... "עם הוספות רבות והעתקות מבוא ומפתחות מאת אליעזר ריבלין ירושלים, ירושלים, תרפ"ט. עמ' 286.
- [25] ענתבי דוד יוסף, הקדמת המו"ל, בתוך ויצבור יוסף... דרושים... אשר היה... דורש... שבת בשבתו... בדמשק ובמצרים", ענתבי יוסף, ירושלים, דפוס צוקערמאן, תרע"ט.
- [26] דיזינגוף מ. עם תל אביב בגולה (1931), 87-95.
- [27] הלוי שושנה, אלברט ענתבי וקנאת העסקנים, הארץ 2.8.1974.
- [28] לסקר מ. מיכאל, אברהם אלברט ענתבי פרקים בפועלו
- [1] גאון משה דוד, יהודי המזרח בארץ ישראל – חלק שני, הוצאת המחבר, ירושלים, התרצ"ח, עמ' 521-525.
- [2] אפרים ענתבי (בן הרב אברהם יעקב ענתבי ונכדו של היש"ר) זכרונות ואוטוביוגרפיה (כ"ו – 14.6.1992) תולדות המשפחה (מכונת כתיבה – 7 עמ' ללא תאריך) אילן יוחסין (מכונת כתיבה – 7 עמ' ללא תאריך) מכתבו לשלומי ענתבי – פברואר 1988 ברשות בניו מר אברהם ענתבי מחיפה, ומר אלי ענתבי מתל אביב.
- [3] יעקב מרדכי ענתבי (בן הרב ישראל שמואל ענתבי ונכדו של היש"ר, סבי ז"ל) – מכתביו לבן דודו לשמעיה ענתבי אוגוסט 1973. ברשות בתו עו"ד חמדה שפיר.
- [4] שמעיה ענתבי (בן הרב אליהו רחמים ענתבי ונכדו של היש"ר) – פרקים לתולדות משפחת ענתבי ואוטוביוגרפיה (כ"ו – 46 עמ', שנות השמונים), עותק כ"ו מצוי בידיו של אחיינו שלומי ענתבי מק. איילת השחר. ברשות בנו ובתו של המחבר פרופ' אליהו ענתבי, עו"ד חמדה שפיר.
- [5] ענתבי שלומי, (נינו של היש"ר) תולדות משפחת ענתבי, אילן יוחסין 1990 (19 עמ'), קיבוץ איילת השחר.
- [6] ענתבי יעקב, אביר יעקב, מכתבו של ר' יעקב ענתבי למונטיפיורי, העתק הנוסח היסורין שברו על עם ישראל בעלילת הדם שהעלילו עליהם בשנת הת"ר... ובפרט על מעלת הרב... יעקב ענתבי" בתוך: כפוסי ח. באור החיים, ירושלים שנת שיערי דיצה לפ"ק, 1929, עמ' 198-208.
- [7] לאניאדו ציון דוד, ספר לקדושים אשר באר"ץ – לתולדות חכמי ורבני אר"ץ (חלב) הוצאת דב"ש מהדורה שנייה, תשי"ח, עמ' קמ' – קמט'.
- [8] וייס שרגא, חכמי הספרדים בארץ ישראל, ראובן מס' 1976 ירושלים.
- [9] פרומקין, אריה ליב, ספר תולדות חכמי ירושלים, משנת ה"א ור"ן ליצירה ועד ה"א ות"ל ליצירה... "עם הוספות רבות והעתקות מבוא ומפתחות מאת אליעזר ריבלין ירושלים, ירושלים, תרפ"ט. עמ' 286.
- [10] מכתב תודה של נשות המעונים בדמשק ליהודית מונטיפיורי, כתב יד רש"י, אוסף פרטי, עותק ברשותו של דר' אריה מורגנשטן האוניב' העברית ירושלים.
- [11] ירון הראל, בין תככים למהפכה: מינוי רבנים ראשיים והדחתם בבגדאד, דמשק וחלב 1914-1744, מכון בן צבי.
- [12] בצרי עזרא, מבוא על הרב אברהם ענתבי זצ"ל, בתוך: ענתבי אברהם, אוהל ישרים, תשמ"א (1981), מכון הכתב, ירושלים, עמ' א – טז'.
- [13] וייס שרגא, רבי אברהם ענתבי מגדולי רבני אר"ץ; תשמ"ב, המודיע עמ' ד'.

שער ספרו של שר ההגנה הסורי – מוצטפא טלאס
 "פטיר צהיון" (מצת ציון) משנת 1983!!! הספר מתאר
 את כל פרשת עלילת דמשק בזווית אנטישמית, כאשר
 הובאו בו פרוטוקולי החקירה והדרישה המגמתיים, מבלי
 לציין כמובן את העיניינים הנוראים שעברו לשם הוצאת
 הודעות כוזבות אלה.
 כעמוד השער מצוירת תמונה של הנזיר האבוד, תומאסו
 מקלאניאנו, נשחט בדי יהודים.

בשנות 1897-1914 ,

פעמים, 21, 82-50, 1984.

L'Homme du Serail / Elisabeth Antebi; p.7 Nil editions .[29]

1996 , Paris [30]

ג. שרוני "אהבה בירושלים" מעריב, יד ניסן תשל"ג
 (16.4.73).

[31] מידע אישי (Personal Communication) סופר מפי מר
 דקל דוד אשר שמע את הסיפורים הללו בדרשתו שהרב
 יהורם מיכאל אברג'יל 2009.

[32] סיפור מאת הרב עובדיה יוסף, בתוך: מעשיהם של
 חכמי הספרדים ר' אליהו מעיראק, הוצאת מכון בני יששכר
 ירושלים תשס"ב, עמ' 256 .

[33] גאון מ.ד., יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק שני,
 ירושלים התרצ"ח, עמ' 528.

[34] פרומקין, אריה ליב, ספר תולדות חכמי ירושלים, משנת
 ה"א ור"ן ליצירה ועד ה"א ותר"ל ליצירה. ... "עם הוספות
 רבות והערות מבוא ומפתחות מאת אליעזר ריבלין ירושלים",
 ירושלים, תרפ"ט. עמ' 286.

[35] תשובות אחדות מהן כן נדפסו בסוף ספר ישמח לב,
 לשמ"ח גאגין, ירושלים תרל"ה.

[36] קונטרס התשובות לבעוז כהן, עמ' 77 ס' 702 [3]
 חכמי הספרדים בארץ ישראל, שרגא וייס, ראובן מס, תשל"ז
 204-223.

המצבה על קברו של ר' יעקב ענתבי בהר הזיתים ועליה
 נרשם:

פה נטמן: הרב הגדול המפורסם בקדושתו וחסידותו
 שמסר עצמו וגופו ונפשו, וקידש שם שמים ברבים וסבל
 זמן רב, כמה עינויים ויסורין קשים ומרים בלי שיעור על
 העלילה הרעה הידועה אשר בכל דור ודור עומדים עלינו
 לכלותינו .

ונתקדש שם שמים ברבים, בהיותו רב ומו"ץ (ומורה
 צדק) בעובי (עיר ואם בישראל) דמשק יע"א (יגן עליה
 אמון) כקש"ת (כבוד קדושת שם תפארתו) יעקב ענתבי
 זלה"ה (זכרונו לחיי העולם הבא), מן פעה"ק (נטמן פה
 עיר הקודש) ירושת"ו (ירושלים תבנה ותכונן) ביום ז' לחו'
 תשרי ש' התר"ז (1847) יה"ר תנצב"ה

(יהי רצון שתהא נשמתו צרורה בצרור החיים)
 הכיתוב בסוגרים הוא תרגומם של ראשי תיבות ע"י
 המחבר.